

Jacenty Mastej

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie, Polska
jacenty.mastej@kul.pl
ORCID: 0000-0001-7888-4078

Duchowni i świeccy w budowaniu *Communio Ecclesiae*¹

Clergy and Lay People in Building the *Communio Ecclesiae*

ABSTRACT: The article explores ways in which clergy and laity build the *Communio Ecclesiae*, which is in line with the current theme of synodality. The publication presents both the theological foundations of building an ecclesial community and practical guidelines or building principles. First comes the explanation of the understanding of *Communio Ecclesiae*. Next, the issue of “building” is dealt with, with attention being paid to its correlation with the idea of the Church, which is God’s building. The third point distinguishes and discusses four areas of cooperation: liturgical and sacramental, administrative and economic, along with charitable and formative. Finally, the principles of building *Communio Ecclesiae* are indicated and these focus on the conditions of the Church in Poland, which are essentially of a practical nature. Building an ecclesial community should be accompanied by an awareness of participation in the saving mission of Christ and a conviction of the multiplicity and diversity of services and tasks in the Church. Building up of the *Communio Ecclesiae* is not an end in itself; rather, it is a path leading to the salvation of the faithful and the fulfilment of the Church in the kingdom of God in eschatological times.

KEYWORDS: *Communio Ecclesiae*, clergy, laity, Church, synodality, ecclesial community, building a Church

ABSTRAKT: Artykuł dotyczy problematyki budowania *Communio Ecclesiae* przez duchownych i świeckich. Podjęte zagadnienie wpisuje się w aktualną tematykę synodalności. Publikacja przedstawia zarówno teologiczne podstawy budowania wspólnoty kościelnej, jak również praktyczne wskazania – zasady. Najpierw wyjaśniono rozumienie *Communio Ecclesiae*. Następnie zajęto się kwestią „budowania”, zwracając uwagę na jej korelację z ideą Kościoła, który jest Bożą budowlą. W kroku trzecim wyróżniono

¹ Artykuł stanowi część projektu finansowanego w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Regionalna Inicjatywa Doskonałości” w latach 2019–2022, nr projektu 028/RID/2018/19, kwota finansowania 11 742 500 zł.

i omówiono cztery obszary współpracy: liturgiczno-sakramentalny, administracyjno-gospodarczy, charytatywny i formacyjny. Na koniec wskazano zasady budowania *Communio Ecclesiae*. Uwzględniają one uwarunkowania Kościoła w Polsce i mają zasadniczo praktyczny charakter. Budowaniu wspólnoty eklezjalnej winna towarzyszyć świadomość współdziałania w zbawczej misji Chrystusa oraz przeświadczenie o wielości i różnorodności posług i zadań w Kościele. Tym samym budowanie *Communio Ecclesiae* nie jest celem samym w sobie, ale drogą prowadzącą do celu, jakim jest osiągnięcie przez wiernych zbawienia i wypełnienie się Kościoła w królestwie Bożym w czasach eschatologicznych.

SŁOWA KLUCZOWE: *Communio Ecclesiae*, duchowni, świeccy, Kościół, synodalność, wspólnota kościelna, budowanie Kościoła

W ostatnich latach, zarówno w dokumentach Magisterium Ecclesiae (szczególnie w nauczaniu papieskim), jak również w refleksji teologicznej, coraz wyraźniej podnoszona jest kwestia synodalności w Kościele jako wspólnej drogi duchownych i świeckich². Papież Franciszek nie tylko usilnie zachęca całą wspólnotę eklezjalną do wejścia na tę drogę, ale także podejmuje konkretne działania, których szczególnym elementem jest zainaugurowany 9 października 2021 roku w całym Kościele Synod Biskupów pod hasłem „Ku Kościołowi synodalnemu: komunია, uczestnictwo i misja”. Synod został otwarty w Rzymie, a wszystkie diecezje wezwane do włączenia się w jego prace, najpierw na poziomie lokalnym, a następnie centralnym w Rzymie. Papież Franciszek uważa, że „droga synodalności jest drogą, której Bóg oczekuje od Kościoła trzeciego tysiąclecia”³. Synodalność w rozumieniu katolickim ma swoje umocowanie w *Communio Ecclesiae* i zdaniem papieża jest jej konkretnym wyrazem⁴.

Celem artykułu jest ukazanie problematyki współbudowania *Communio Ecclesiae* przez duchownych i świeckich⁵. Podjęte zagadnienie wpisuje się

² Por. Franciszek, Konstytucja *Episcopalis communio*; Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Synodalność w życiu i misji Kościoła*; J. Bujak, *Dokument Międzynarodowej Komisji Teologicznej Synodalność w życiu i misji Kościoła*, [w:] *Synodalność. Perspektywa polskokatolicka i rzymskokatolicka*, P. Rabczyński (red.), Pelplin 2020, s. 83–113; J. Jezierski, *Synod i synodalność*, [w:] *Synodalność. Perspektywa...*, dz. cyt., s. 29–46; P. Rabczyński, *Synodalność według papieża Franciszka*, [w:] *Synodalność. Perspektywa...*, dz. cyt., s. 115–125.

³ Franciszek, *Przemówienie podczas uroczystości upamiętniającej 50. rocznicę ustanowienia Synodu Biskupów* (17 października 2015 roku), „L'Osservatore Romano” 11/36 (2015), s. 4–8.

⁴ Por. J. Jezierski, *Synod i synodalność*, dz. cyt., s. 43; P. Rabczyński, *Synodalność...*, dz. cyt., s. 125.

⁵ Kwestia współpracy duchownych i świeckich jest obecna i ważna w nauczaniu Kościoła w ostatnich latach, czego przykładem może być Posynodalna adhortacja *Christifideles laici* o powołaniu i misji świeckich w Kościele i świecie proklamowana w 1988 roku przez Jana Pawła II. W 1997 roku Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów wydała

w aktualną tematykę synodalności i jest próbą odpowiedzi na pytania o teologiczne podstawy, obszary i główne zasady współpracy duchownych i świeckich w budowaniu wspólnoty eklezjalnej, z uwzględnieniem uwarunkowań Kościoła w Polsce. Warto dopowiedzieć, że celem niniejszego przedłożenia nie jest całościowe ukazanie kwestii synodalności w Kościele (w tym także aktualnego stanu toczącej się debaty), lecz jedynie wyżej wskazanego aspektu tej wielowątkowej kwestii.

Wokół *Communio Ecclesiae*

Kościół Chrystusowy jest rzeczywistością osobową, a tym samym żywą i dynamiczną. Choć żyje i realizuje się w wymiarze historycznym i geograficznym (w konkretnym czasie i miejscu), równocześnie stanowi nieprzeniknione misterium – tajemnicę osobowego i zbawczego zjednoczenia Boga z ludźmi. Dla ukazania misterium Kościoła *Lumen gentium* II Soboru Watykańskiego II posługuje się wieloma obrazami biblijnymi, takim jak owczarnia i trzoda, rola uprawna, Boża budowla, górne Jeruzalem, nasza matka, lud Boży. Eklezjologia posoborowa ujmuje rzeczywistość Kościoła całościowo i prezentuje ją zasadniczo w czterech dopełniających się modelach: Kościoła jako ludu Bożego, Kościoła jako Ciała Chrystusa, Kościoła jak sakramentu zbawienia oraz jako *communio*⁶.

Pojęcie *communio*, które obrazuje zarówno trynitarną istotę Boga, jak również relacje między Bogiem a człowiekiem oraz odniesienia międzyludzkie, należy do centralnych idei chrześcijaństwa. Pierwszym i fundamentalnym znaczeniem *communio* jest wspólnota⁷. Jak zauważa Marek Jagodziński, w pojęciu

Instrukcję o niektórych kwestiach dotyczących współpracy wiernych świeckich w ministerialnej posłudze kapłanów. Dokumenty te oraz bieżące doświadczenia Kościołów lokalnych stanowią podstawę prowadzenia dyskusji teologicznej. Impuls do podjęcia tej ważnej problematyki eklezjalnej na nowo dał papież Franciszek.

⁶ Por. A. Czaja, *Traktat o Kościele*, [w:] *Dogmatyka*, t. 2, E. Adamiak, A. Czaja, J. Majewski (red.), Warszawa 2006, s. 383–384; C.S. Bartnik, *Kościół*, Lublin 2009, s. 25–63; M. Rusecki, *Traktat o Kościele*, Lublin 2014, s. 24–32; K. Gózdź, *Kościół zbawienia*, Lublin 2010, s. 95–114; K. Gózdź, *Istota Kościoła według Josepha Ratzingera*, [w:] *Teologia fundamentalna w twórczości Josepha Ratzingera*, K. Kaucha, J. Mastej (red.), Lublin 2017, s. 191–201; K. Gózdź, *Obrazy Kościoła i główne idee eklezjologiczne*, [w:] *Kościół w czasach Jana Pawła II*, M. Rusecki, K. Kaucha, J. Mastej (red.), Lublin 2005, s. 79–97; A.A. Napiórkowski, *Kościół i człowiek: tajemnica, wspólnota, misja*, [w:] *Kościół i człowiek*, A.A. Napiórkowski (red.), Kraków 2021, s. 228–238.

⁷ Por. M. Jagodziński, *Teologia komunijna. Człowiek Ducha Świętego*, [w:] *Kościół i człowiek*, dz. cyt., s. 90–93.

communio – *koinonia* chodzi bowiem o niezwykle intensywną formę odniesienia, miłości, wspólnoty, najbardziej kojarzącą się z komunią właśnie – czyli ścisłym byciem ze sobą, zjednoczeniem życiowym, wzajemnym przenikaniem się⁸.

Po II Soborze Watykańskim idea *communio* stała się naczelną i fundamentalną w eklezjologii katolickiej: „koncepcja eklezjologii komunii uznawana jest za najpełniejszy model katolickiej refleksji teologicznej nad fenomenem i misterium Kościoła”⁹. Słowo *communio* wyraża misterium Kościoła, dar osobowej relacji, więzi, wspólnoty człowieka z Trójjedynym Bogiem oraz z braćmi i siostrami. Wiąż ta jest zapoczątkowana przez wiarę i chrzest święty, realizuje się już w historii, a pełnię osiągnie w Eschatonie¹⁰.

Communio jest rzeczywistością osobową, a tym samym „dynamiczną – komunikacją, trwającym procesem, życiem”¹¹. *Communio Ecclesiae* jest osobowym darem Boga oraz permanentnym zadaniem, realizowanym przez kolejne pokolenia wierzących w Chrystusa. Budowanie wspólnoty eklezjalnej i życie wiernych w komunii z Bogiem i braćmi jest możliwe dzięki Duchowi Świętemu (por. J 3,5; 14,16–18,26; 16,13n; Rz 8,9; 1 Kor 12,3; 2 Kor 3,17; Ga 4,6)¹². Boży Duch inspiruje i umacnia do budowania i trwania we wspólnocie oraz jest źródłem jedności i trwałości *Communio Ecclesiae*¹³. Szczególnymi miejscami Jego działania są proklamacja Słowa Bożego oraz sprawowanie sakramentów świętych¹⁴.

Budowanie – Kościół jako Boża budowla

Ponieważ zasadnicza kwestia podjęta w niniejszym artykule dotyczy „budowania”, warto zauważyć, że wśród biblijnych określeń Kościoła ważne miejsce

⁸ Por. M. Jagodziński, *Teologia komunijna...*, dz. cyt., s. 90–105.

⁹ M. Jagodziński, *Teologia komunijna...*, dz. cyt., s. 94; por. J. Szymik, *Theologia benedicta*, t. 2, Katowice 2012, s. 221–224; M. Jagodziński, *Recepcja soborowego paradygmatu communio w teologii systematycznej*, [w:] *Studia soborowe. Historia i recepcja Vaticanum II*, M. Białkowski (red.), Toruń 2014, s. 665; M. Jagodziński, *Systematic Communio Theology Today*, „Roczniki Teologiczne” 64/7 (2017), s. 78–80.

¹⁰ Por. A. Czaja, *Podstawowe elementy eklezjologii communio*, „Teologia Praktyczna” 3 (2002), s. 44–58.

¹¹ M. Jagodziński, *Teologia komunijna...*, dz. cyt., s. 93.

¹² Por. A. Czaja, *Traktat o Kościele*, dz. cyt., s. 399–400; M. Jagodziński, *Teologia komunijna...*, dz. cyt., s. 102.

¹³ Por. J. Mastej, *Pneumatologiczna wiarygodność Kościoła*, „Verbum Vitae” 37/1 (2020), s. 231–234.

¹⁴ Por. M. Jagodziński, *Sakramenty w służbie communio. Studium teologiczno-komunikacyjne*, Warszawa 2008, s. 319–408.

zajmuje obraz Bożej budowli. Architektem tej budowli jest sam Bóg, a wierzący w Niego są nie tylko żywymi „kamieniami” budowli, ale także czynnymi współpracownikami jej wznoszenia (1 Kor 3,9–17; Mt 21,42; 1 P 2,7; KKK 756)¹⁵. Model Kościoła – Bożej budowli uwypukla w procesie budowania wspólnoty eklezjalnej wielość funkcji i zadań. Piękno i bogactwo Eklezji wyrażają się w różnorodności stanowiących ją osób oraz odmienności pełnionych przez nie posług i zadań w zależności od otrzymanych darów charyzmatycznych¹⁶. Choć kamienie w budowlu zajmują różne miejsca (bardziej lub mniej wyeksponowane) i pełnią różne funkcje (stanowiąc elementy ściany frontowej, nośnej czy sklepienia), to wszystkie przyczyniają się do trwałości i piękna, a także funkcjonalności obiektu. Analogicznie możemy mówić o wielorakich zadaniach osób stanowiących Eklezję. Jedne mogą być mocniej wyeksponowane, a drugie mniej widoczne. Jedne są bardziej odpowiedzialne, podczas gdy inne jawią się jako zwyczajne. Jednak jedynie dobre ich wypełnienie przez wszystkich zapewnia sprawne oraz owocne funkcjonowanie wspólnoty eklezjalnie i stanowi o jej doskonałości i pięknie.

Używane przez nas słowo „budowanie” przywołuje znaną z życia rzeczywistość wznoszenia budowli. Do tej rzeczywistości odwołuje się także Jezus w swoim nauczaniu, gdy mówi o budowaniu na skale lub na piasku (Mt 7,24–27). Obraz ten uwypukla wyjątkowe znaczenie fundamentu, na którym opiera się budowla. Stanowi to pierwszą ważną przesłankę dla naszych rozważań: budowanie wspólnoty eklezjalnej winno być oparte na Fundamencie, czyli Chrystusie. On jest ową Skalą – Fundamentem, który zapewnia trwałość budowli – Kościoła.

Jezus w przypowieści zwraca też uwagę na wysiłek w budowaniu. Aby powstała budowla, potrzebny jest wysiłek osób, które ją wznoszą. Tym samym drugą przesłanką jest przekonanie, że budowanie wspólnoty eklezjalnej wymaga wysiłku, zarówno duchowego, jak i fizycznego. Praca ta przyczynia się do wzrostu Eklezji. Kościół Chrystusowy urzeczywistnia się w historii zarówno przez wysiłek duchownych, jak i świeckich, a szczególnie przez osoby działające w ruchach, stowarzyszeniach i organizacjach kościelnych¹⁷. W budowaniu Kościoła w historii należy ponadto docenić rolę rodziny oraz świadectwo osób żyjących zasadami Ewangelii w codziennym życiu.

Określenie „budowanie” wskazuje na proces, który permanentnie trwa, w przeciwieństwie do jednorazowego aktu. Stąd trzecia przesłanka: przy

¹⁵ Por. C.S. Bartnik, *Kościół*, dz. cyt., s. 31.

¹⁶ Por. Kongregacja Nauki Wiary, *List *Iuvenesit Ecclesia**, nr 15–16.

¹⁷ Por. A. Schulz, *Ruchy świeckich obliczem Kościoła katolickiego w Polsce*, [w:] *Oblicza Kościoła katolickiego w Polsce. 1050. Rocznica Chrztu*, J. Mastej, K. Kaucha, P. Borto (red.), Lublin 2016, s. 219–233.

budowaniu Eklezji potrzebne jest stałe zaangażowanie duchownych i świeckich¹⁸. Nie wystarczą doraźne akcje czy okazjonalne inicjatywy, konieczna jest cnota świadomego życia w Kościele oraz bycia Kościołem – czyli stała dyspozycja serca, umysłu, woli z równoczesnym przekonaniem, że w tym procesie nieodzowna jest Boża pomoc – Jego łaski. Warto też zauważyć, że proces budowania Eklezji ma wymiar wspólnotowy i dokonuje się dzięki zgodnemu współdziałaniu wierzących, którzy pozwalają się prowadzić Duchowi Świętemu¹⁹.

Chrystus zaznacza, że budowanie związane jest także z mogącymi się pojawić przeciwnościami: „Spadł deszcz, wzebrały potoki, zerwały się wichry i uderzyły w ten dom” (Mt 7,25a). Podobnie jak w historii, także dzisiaj wichry i nawałnice uderzają w nasz Dom – Kościół. Stąd czwarta przesłanka, mówiąca o potrzebie czynności i permanentnej gotowości do przewycięzania – z Bożą pomocą – pojawiających się przeciwności i trudności. Przesłankę tę uwyrażnia św. Piotr: „Bądźcie zawsze gotowi do obrony wobec każdego, kto domaga się od was uzasadnienia tej nadziei, która w was jest” (1 P 3,15); „Bądźcie trzeźwi i czuwajcie, bo przeciwnik wasz, diabeł, jak lew ryczący krąży, szukając, kogo by pożreć. Sprzeciwiajcie mu się mocni w wierze” (1 P 5,8–9).

Trwałość domu ostatecznie zależy od jakości fundamentu: „On [dom] jednak nie runął, bo na skale był utwierdzony” (Mt 7,25b). W przypadku Eklezji – o czym była mowa już wcześniej – Fundamentem jest Chrystus, stąd piąta przesłanka: budowanie winno się odbywać w wierze i zaufaniu Chrystusowi, w zjednoczeniu z Nim, gdyż On jest Głową, a tym samym głównym Architektem i Sprawcą wzrostu Kościoła. Poucza nas o tym św. Paweł: „On jest przed wszystkim i wszystko w Nim ma istnienie. I On jest Głową Ciała – Kościoła” (Kol 1,17–18). Dlatego Chrystus Pan permanentnie troszczy się o swój Kościół, o czym przypomina J. Ratzinger:

Dzisiaj bardziej niż kiedykolwiek Pan uświadamia nam, że tylko On może zbawić swój Kościół. Kościół jest Chrystusowy i Chrystus zatroszczy się o niego. Od nas wymaga się pracy ze wszystkich sił, z pełnym oddaniem, z poczuciem optymizmu, ale i ze świadomością, że jesteśmy sługami niegodnymi, nawet jeśli wykonaliśmy wszystko, co do nas należy²⁰.

¹⁸ Por. P. Neuner, P.M. Zulehner, *Zrozumieć Kościół. Eklezjologia praktyczna*, tłum. A. Kalbarczyk, Poznań 2016, s. 183–184.

¹⁹ Por. J. Mastej, *Pneumatologiczna wiarygodność...*, dz. cyt., s. 232–333; T. Kopiczko, *Biblijne owoce Ducha Świętego (Ga 5, 22–23) na drodze do dojrzałej wiary w katechezie*, „Verbum Vitae” 37/1 (2020), s. 259–260.

²⁰ J. Ratzinger, *W rozmowie z czasem*, seria: *Opera Omnia* 13/1, Lublin 2017, s. 41.

Uwypuklone powyżej przesłanki uwyrażniają teologiczno-praktyczny charakter udziału duchownych i świeckich w procesie budowania Eklezji. Budowanie wspólnoty kościelnej w najgłębszej swej istocie jest realizacją zbawczej misji Chrystusa. Misja ta ma trzy zasadnicze wymiary: nauczania (przepowiadania, głoszenia, czynienia uczniów), uświęcania, które dokonuje się szczególnie przez liturgię – sakramenty święte i modlitwę oraz pasterzowania, czyli dbania o przestrzeganie i wierne zachowywanie Chrystusowej nauki w życiu, zatroskania o jedność organizacyjno-administracyjną oraz permanentną służbę (diakonię) człowiekowi²¹. Co ważne, misja ta dotyczy wszystkich wierzących, każdego według powierzonych mu zadań i posług pełnionych w Kościele. Jej celem jest doskonały udział wierzących w dobrach duchowych Kościoła, czyli osiągnięcie zbawienia.

Obszary współtworzenia *Communio Ecclesiae*

We współbudowaniu przez duchownych i świeckich *Communio Ecclesiae* można wyróżnić następujące obszary współpracy: liturgiczno-sakramentalny, administracyjno-gospodarczy, charytatywny oraz formacyjny.

Obszar liturgiczno-sakramentalny obejmuje zarówno kwestie związane z troską o piękno zewnętrznej (widzialnej) przestrzeni liturgicznej, np. przygotowanie wystroju świątyni (kwiaty, okolicznościowe dekoracje), jak również aktywny udział w liturgii, np. śpiew psalmu, czytanie lekcji, pełnienie konkretnych posług w czasie liturgii. Cenna może być wspólna sobotnia refleksja nad niedzielną liturgią słowa. Płaszczyzna sakramentalno-liturgiczna to także współdziałanie duchownych i świeckich w przygotowaniu dzieci i młodzieży do przyjęcia sakramentów, np. sakramentu bierzmowania, pierwszej spowiedzi i pierwszej komunii świętej. Rola rodziców czy animatorów świeckich jest w tych sytuacjach nie tylko konieczna, ale wręcz nieodzowna i niezastąpiona. Sprawą oczywistą wydaje się także zwrócenie uwagi na permanentne czuwanie – szczególnie przez osoby duchowne – nad godnym i właściwym sprawowaniem oraz udziałem w świętej liturgii.

Obszar administracyjno-gospodarczy wiąże się z funkcjonowaniem wspólnoty parafialnej czy diecezjalnej w przestrzeni społeczno-prawnej i służy „zarządzaniu dobrami, pieniędzmi i zasobami ludzkimi”²². Obszar ten powinien zasadniczo przynależeć do aktywności ludzi świeckich. Sprawą dyskusyjną jest, czy chodzi

²¹ Por. M. Rusecki, *Traktat...*, dz. cyt., s. 301–306.

²² P. Neuner, P.M. Zulehner, *Zrozumieć Kościół...*, dz. cyt., s. 191.

tu o zaangażowanie osób indywidualnych czy raczej o ciało kolektywne, np. radę parafialną²³. Dziś oczywiście wydaje się współdecydowanie przez wiernych w łączności z proboszczem na poziomie parafii, czy przez wiernych i osoby duchowne wraz z biskupem, odnośnie do kosztownych inwestycji, remontów itp. Warto zaufać kompetentnym osobom świeckim i powierzać im konkretne sprawy, a niekiedy całe obszary spraw parafialnych czy diecezjalnych.

Kolejnym jest obszar charytatywny. Posługa charytatywna w Kościele od początku jego istnienia zajmowała doniosłe miejsce²⁴. Pamięć Eklezji o potrzebujących, szczególnie chorych i ubogich, przynależy do najważniejszych zadań Kościoła. Franciszek pragnie Kościoła ubogiego dla ubogich²⁵. Tym samym Kościół jest dla świata wiarygodny wtedy, gdy „wychodzi na ulice i na wszelkie egzystencjalne peryferie”²⁶. Potrzebne są nie tyle działania akcyjne (np. pomoc z okazji świąt Wielkanocnych czy Bożego Narodzenia), ale stała dyspozycja serca – wyobraźnia miłosierdzia²⁷. Niesienie konkretnej pomocy jest stałym zadaniem Kościoła i odbywa się tak w obszarze ubóstwa duchowego (moralnego), jak i materialnego. Znakiem prawdziwości Kościoła jest jego odniesienie i troska o ludzi ubogich. Kościół staje się wiarygodny wtedy, gdy wychodzi na peryferie ludzkiej egzystencji, aby tam szukać człowieka i nieść mu materialną oraz duchową pomoc – okazać mu miłosierdzie. Tym samym permanentna postawa miłości miłosiernej stanowi o wiarygodności Kościoła²⁸. Współczesnym znakiem czasu jest wojna w Ukrainie, a sprawdzianem wiarygodności Kościoła – pomoc udzielana przez wierzących w Chrystusa osobom, które doświadczają jej skutków. W tym kontekście wyraźnie widać, że dzisiaj ta przestrzeń jest dla Kościoła w Polsce swoistym poligonem, na którym uwyraźnia się mizerykordialny charakter Eklezji²⁹.

²³ Por. W. Sadłoń, *Duszpasterskie rady parafialne w Polsce na podstawie badań empirycznych*, „Teologia Praktyczna” 14 (2013), s. 73–90.

²⁴ Por. P. Neuner, P.M. Zulehner, *Zrozumieć Kościół...*, dz. cyt., s. 184–185.

²⁵ Zob. Franciszek/J.M. Bergoglio, *Chciałbym Kościoła ubogiego dla ubogich*, Kraków 2013; Franciszek, E. Scalfari, *Rozmowy z niewierzącym*, Kraków 2013, s. 21–24; M. Skierkowski, *Papieża Franciszka pierwsze myśli o Kościele*, [w:] *Kościół Franciszka*, P. Artemiuk (red.), Płock 2014, s. 106–107; B. Fischer, *Z papieżem Franciszkiem dla odnowy Kościoła*, tłum. W. Czernatowicz, Częstochowa 2017, s. 155–172; J. Mastej, *Papieża Franciszka prakseologiczna wiarygodność Kościoła. Zarys problematyki*, „Roczniki Teologiczne” 67/9 (2020), s. 77–79.

²⁶ V. Codina, *Kościół wykluczonych. Teologia z perspektywy Nazaretu*, tłum. K.M. Kaproń, Kraków 2018, s. 10.

²⁷ Por. W. Kasper, *Miłosierdzie. Klucz do chrześcijańskiego życia*, tłum. R. Zajączkowski, Poznań 2016, s. 212–217.

²⁸ Por. J. Mastej, *Eklezjotwórczy wymiar miłości*, „Roczniki Teologiczne” 53/9 (2006), s. 115–119.

²⁹ Por. J. Mastej, *Miłosierdzie w funkcji eklezjotwórczej*, „Roczniki Teologiczne” 63/9 (2016), s. 22–38.

Wiara ma dynamiczny charakter, dlatego domaga się ciągłego pogłębiania, rozwoju, wzrostu. Jednocześnie budowania wspólnoty eklezjalnej nie można ograniczyć jedynie do zewnętrznego, a tym samym powierzchownego zaangażowania; należy wyrażać jego dwuaspektowe powiązania z wiarą. Stąd w współbudowaniu Eklezji przez duchownych i świeckich konieczny jest obszar formacyjny – ciągła formacja intelektualno-duchowa wierzących w Chrystusa. Dobre przykłady stałej pracy formacyjnej możemy odnaleźć w materiałach przygotowanych dla ruchu oazowego Światło-Życie, Akcji Katolickiej czy rad parafialnych³⁰.

Poszczególne osoby, grupy i wspólnoty duszpasterskie w różnym stopniu mogą włączać się w proces budowania Eklezji w ramach powyższych obszarów. Zależy to zarówno od duszpasterzy, jak również osób świeckich, w tym także odczytanych i przyjętych darów charyzmatycznych oraz osobistych zdolności i predyspozycji. Współbudowania wspólnoty eklezjalnej nie można jednak ograniczać do czysto świeckich form, np. spotkania grup duszpasterskich nie mogą sprowadzać się do wypicia herbaty i zjedzenia ciast. Podobnie przy organizowaniu powszechnie dostępnych imprez parafialnych (np. parafiada, festyn parafialny) nie można zapomnieć o nadprzyrodzonym celu, jakim jest m.in. budowanie wspólnoty eklezjalnej. Mało właściwe wydaje się też sprowadzenie duchowego wymiaru tych spotkań jedynie do Mszy św. Swoją drogą, czy konieczne jest rozpoczynanie tego typu działań zawsze uroczystą Eucharystią?

Zasady współpracy

Obserwacja życia Kościoła w Polsce pozwala zauważyć zaangażowanie duchownych i świeckich w życie wspólnot parafialnych, Kościoła lokalnego oraz Kościoła powszechnego³¹. Piękne, ważne i budujące jest to, że wierzący w Chrystusa z dużym zaangażowaniem serca i poświęceniem czasu oddają swoje siły, a niekiedy nawet życie dla dobra Kościoła. Refleksja teologiczna oraz chrześcijańska *praxis* pozwalają na sformułowanie zasad, które mogą być pomocne duchownym i świeckim we wspólnym budowaniu *Communio Ecclesiae*. Poniższe zasady współpracy to próba wyrażenia tego, co pomaga, oraz tego, co przeszkadza w realizacji tego zadania. Jak już wspomniano, uwzględniają

³⁰ Por. W. Sadłoń, *Duszpasterskie rady...*, dz. cyt., s. 86.

³¹ Por. K. Gąsecki, *Prezbiter w kontekście eklezjologii komunijnej*, „Studia Gdańskie” 26 (2010), s. 9–24.

one przede wszystkim uwarunkowania Kościoła w Polsce i mają zasadniczo charakter praktyczny. Przyjęta kolejność zasad ma charakter względny.

Miłość w prawdzie i prawda w miłości, miłość Boga i bliźniego – to stanowi naczelną zasadę życia chrześcijańskiego, a tym samym konieczny element współpracy między duchownymi i świeckimi³². Natomiast nieodzownym dopełnieniem miłości jest prawda. Proklamowane w chrześcijaństwie prawda i miłość pochodzą od Boga i mają osobowy charakter – Miłością i Prawdą jest Jezus Chrystus – Wcielony Syn Boży. W tym kontekście szczególnego charakteru nabiera zachęta św. Pawła: „Przyobleczcie się w miłość, która jest więzią doskonałości” (Kol 3,14). Życie w prawdzie i miłości jest gwarancją autentyczności świadectwa wiary eklezjalnej i trwałego budowania wspólnoty³³.

Za motto kolejnej zasady niech posłuży cytat. Przez długi czas w eklezjologii panowało przekonanie, że to Kościół jest drogą człowieka. Niemalą sensację wywołały więc słowa św. Jana Pawła II zawarte w pierwszej jego encyklice *Redemptor hominis* (1979): „Człowiek jest drogą Kościoła”³⁴. To nowe położenie akcentu oznacza, że Kościół ma służyć człowiekowi, ma być z nim w codzienności życia, nie opuszczać go, ale towarzyszyć mu na co dzień, szczególnie w sytuacjach lęku, zagrożenia i niepokoju³⁵. Przez Wcielenie człowiek odzyskał, a właściwie otrzymał od Boga nadprzyrodzoną godność, dlatego nie można żadnej osoby ludzkiej poniżać ani nią gardzić. Osobowa godność człowieka nie zależy od tego, co posiada, jakie stanowisko zajmuje czy jaką funkcję społeczną pełni, ale wynika z godności bycia człowiekiem. Eklezja jest wspólnotą, gdzie człowiek odnajduje (a niekiedy odzyskuje) godność dziecka Bożego. W aspekcie wspólnoty eklezjalnej ważne jest dostrzeżenie dobra w drugim człowieku, jego

³² Por. M. Polak, *Shaping the Spirituality of Communion in Church Communities*, „Verbum Vitae” 37/2 (2020), s. 287–288.

³³ Por. K. Kaucha, *Miłość za miłość. Wiarygodność chrześcijaństwa według Battisty Mondina*, Lublin 2000, s. 65–92; K. Kaucha, *Cóż to jest prawda? Argumentacja z prawdy za najwyższą wiarygodnością chrześcijaństwa na kanwie twórczości Josepha Ratzingera*, Lublin 2020, s. 132–138.

³⁴ Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*, nr 14; A. Szostek, *Człowiek drogą Kościoła. Główne linie pontyfikatu Jana Pawła II*, „Ethos” numer specjalny 2005, s. 45–53; Z. Krzyżowski, *Człowiek drogą Kościoła – Kościół drogą człowieka w nauczaniu Jana Pawła II*, „Roczniki Teologiczne” 43/2 (1996), s. 129–143.

³⁵ Por. J. Nagórny, *Współczesny człowiek – drogą Kościoła. Refleksja nad nauczaniem Jana Pawła II*, „Roczniki Teologiczne” 40/3 (1993), s. 95–118; K. Guzowski, *Prorockie powołanie Kościoła wobec Europy i świata*, „Roczniki Teologiczne” 2 (2003), s. 177–191; A.A. Napiórkowski, *Kościół wobec wyzwań współczesności*, [w:] *Kościół w czasach...*, dz. cyt., Lublin 2005, s. 145–158.

szczerých intencji, a czasem po prostu zauważenie go. Bolesne jest dla człowieka odrzucenie, obojętność czy nieposzanowanie jego osobowej godności.

Prymat być przed mieć – ta zasada, przywoływana m.in. przez św. Jana Pawła II³⁶, ma znaczenie indywidualne oraz wspólnotowe. W trosce o wspólnotę kościelną trzeba zachować prymat spraw Bożych (a niekiedy nawet wyłączność) przed kwestiami gospodarczymi, materialnymi czy społeczno-politycznymi. Cóż z tego, że kościół i jego obojętność zadbane, jeśli we wspólnocie parafialnej brakuje żywej wiary: nie ma wspólnot modlitewnych, grup duszpasterskich, powołań kapłańskich czy zakonnych? Taka wspólnota wegetuje, ale nie żyje pełnią wiary.

Kolejną z zasad jest pierwszeństwo modlitwy przed działaniem. Wydaje się oczywista, gdyż historia Kościoła pokazuje, że Boże dzieła rodzą się na kolana – to ze spotkania z Bogiem płynie siła do właściwego działania. U początku najważniejszych dokonań Jezusa jest zawsze modlitewne spotkanie z Ojcem. Ze spotkania z Ojcem rodzi się siła do działania. Warto jednak dopowiedzieć, że w obszarze życia parafialnego sama modlitwa nie wystarczy; potrzebne jest działanie, inicjowane w człowieku przez Bożego Ducha. Ostatecznie chodzi o roztropne zastosowanie benedyktyńskiej zasady *ora et labora*.

Następną regułą jest świadomość bycia obdarowanym i pragnienie, by się dzielić. Pytanie Apostoła Narodów: „Cóż masz, czego byś nie otrzymał?” (I Kor 4,7) uświadamia wierzącym, że wszystko, co posiadają, zawdzięczają Bogu. Słowa Chrystusa „Darmo otrzymaliście, darmo dawajcie!” (Mt 10,8) stanowią zachętę do dzielenia się z innymi, gdyż „Więcej szczęścia jest w dawaniu aniżeli w braniu” (Dz 20,35). Budowanie wspólnoty Kościoła to radosne dzielenie się swoimi zdolnościami, umiejętnościami i talentami, a także dobrami materialnymi. Nade wszystko trzeba dzielić się wiarą, gdyż ona jest skarbem, którego nie wolno zachować tylko dla siebie.

Do tworzenia wspólnoty Kościoła potrzebne są ponadto postawa otwartości i pragnienie dialogu. Fenomenem osoby ludzkiej jest zdolność wchodzenia w międzyosobowe relacje³⁷. Postawa otwartości na drugiego człowieka i prowadzenia z nim dialogu rozpoczyna się od wysłuchania go. Niestety dziś wielu ludzi słucha wyłącznie siebie, woli mówić, niż słuchać. Także niektórzy księża boją się ludzi, unikają kontaktu z nimi, a niekiedy reagują agresywnie w chwili, gdy rozmówca chce coś powiedzieć. Bywa, że duchowni budują barierę ochronną,

³⁶ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie do młodzieży zgromadzonej na Westerplatte. 12 czerwca 1987*, [w:] *Jan Paweł II do młodzieży (1978–2005). Listy, orędzia, przemówienia, homilie*, M. Dąbrowska (red.), Poznań 2005, s. 410–411.

³⁷ Por. K. Guzowski, *Komunijna i dialogiczna struktura osoby. Perspektywa teologiczno-antropologiczna*, [w:] *Kościół i człowiek*, dz. cyt., s. 73–89.

za którą uciekają. Tym samym osoba, która przychodzi do księdza z dobrymi intencjami, może zostać potraktowana jako potencjalne zagrożenie.

We wspólnocie Kościoła boimy się rozmawiać szczerze o sprawach trudnych i życiowych problemach. Niestety wielokrotnie udajemy, że ich nie ma lub je bagatelizujemy. Bywa, że proboszczowie nie rozmawiają ze swoimi parafianami, a niekiedy nawet z wikariuszami i najbliższymi współpracownikami (w sytuacjach koniecznych przekazują dyspozycje, pisząc SMS). Zdarza się także, że kapłan, który znajduje się na pierwszej linii frontu, nie ma możliwości rozmowy ze swoim biskupem.

Powyższe sytuacje pokazują, jak ważna jest otwartość na drugiego człowieka i rzeczowa rozmowa z nim. Dialog jest koniecznym elementem właściwego zaplanowania wspólnych działań, jak również skutecznego ich zrealizowania. Papież Franciszek podkreśla, że

Kościół synodalny to Kościół, który słucha, ze świadomością, że słuchać „to coś więcej niż słyszeć”. Jest to wzajemne słuchanie, przez które każdy może się czegoś nauczyć. Lud wierny, kolegium biskupów, Biskup Rzymu: jeden wystuchuje innych, a wszyscy wstuchują się w Ducha Świętego, „Ducha Prawdy” (J 14,17), aby poznać to, co On „mówi [...] do Kościołów” (Ap 2,7)³⁸.

Kolejnymi zasadami tworzenia wspólnoty, a także postawą dobrych relacji międzyludzkich, są wzajemny szacunek, pomoc, okazywanie wsparcia. We wspólnocie eklezjalnej nieodzowne jest wspieranie osób, które się angażują (dotyczy to zarówno duchownych, jak i świeckich). Potrzebne jest większe niż dotychczas zauważenie, docenienie i wspieranie ich wysiłków na rzecz wspólnoty. Właściwe działania duszpasterskie winny prowadzić do zaangażowania i docenienia osób świeckich. Ponieważ, po pierwsze, wiele rzeczy duchowni nie dadzą rady zrobić sami, a po drugie – i to jest ważniejsze – inni zrobią o wiele lepiej.

Niekiedy dochodzi do zachwiania właściwych proporcji w posłudze duszpasterskiej. Kapłan, sprawny organizacyjnie, angażuje się bez reszty w działania administracyjne, gospodarcze i społeczne, a zaniedbuje obowiązki duchowe względem wspólnoty. A przecież w pierwszym rzędzie ma być duchowym przewodnikiem na drodze do Nieba³⁹.

³⁸ Franciszek, *Przemówienie...*, dz. cyt.

³⁹ Por. Papież Benedykt XVI przemawiając 25 maja 2006 roku do duchowieństwa w katedrze Warszawskiej, nauczał: „Wierni oczekują od kapłanów tylko jednego, aby byli specjalistami od spotkania człowieka z Bogiem. Nie wymaga się od księdza, by był ekspertem w sprawach ekonomii, budownictwa czy polityki. Oczekuje się od niego, by był ekspertem w dziedzinie życia duchowego. [...] nie jest wcale konieczne, aby kapłan był zorientowany we wszystkich

Gotowość do przebaczenia, czyli umiejętność darowania wyrządzonych krzywd, to następna z koniecznych do wyróżnienia zasad. Budowanie *Communio Ecclesiae* może się niestety wiązać z ludzkimi błędami i grzechami, które powodują rany oraz rozbijają wspólnotę. Tym samym domagają się uleczenia, przebaczenia i naprawienia krzywdy. Stąd ważne jest stosowanie w życiu wspólnoty biblijnego pouczenia „miłość nie pamięta złego” – czyli zawsze jest gotowa przebaczyć. Przypomina o tym sam Jezus, gdy na pytanie św. Piotra: „Panie, ile razy mam przebaczyć, jeśli mój brat wykroczy przeciwko mnie? Czy aż siedem razy?” odpowiada: „Nie mówię ci, że aż siedem razy, lecz aż siedemdziesiąt siedem razy” (Mt 18,21–22).

Dla współtworzenia *Communio Ecclesiae* istotna jest ponadto świadomość służby (posługi), a nie rządu. W relacjach duchowni–świeccy bezcenną cnotą jest pokora – pragnienie służby. Wzorem jest sam Chrystus, który „nie przyszedł, aby Mu służyli, lecz żeby służyć” (Mk 10,45)⁴⁰. Nikt we wspólnocie Kościoła nie powinien uważać się za ważniejszego od innych. Św. Paweł przypomina: „w pokorze oceniając jedni drugich za wyżej stojących od siebie. Niech każdy ma na oku nie tylko swoje własne sprawy, ale też i drugich” (Flp 2,4).

W budowaniu wspólnoty eklezjalnej – obok naszego wysiłku – konieczna jest również postawa zaufania Bogu – zdania się na Niego. Św. Augustyn poucza: „Pracuj tak, jakby wszystko zależało od ciebie, ale ufaj tak, jakby wszystko zależało od Boga”. W życiu człowieka wierzącego ważna jest świadomość, że nie wszystko zależy od niego. W budowaniu Eklezji powinno nam towarzyszyć przeświadczenie, że Kościół jest przede wszystkim Chrystusowy, dlatego On nieustannie troszczy się o niego.

aktualnych, zmiennych trendach; wierni oczekują od niego, że będzie raczej świadkiem odwiecznej mądrości, płynącej z objawionego Słowa [...]. Chrystus potrzebuje kapłanów, którzy będą dojrzałymi, męskimi, zdolnymi do praktykowania duchowego ojcostwa” – Benedykt XVI, *Przemówienie podczas spotkania z duchowieństwem w archikatedrze warszawskiej*, [w:] *Trwajcie mocni w wierze. Przemówienia i homilie Benedykta XVI w Polsce: 25–28 maja 2006*, E. Data, K. Kuźnik (red.), Marki 2006, s. 24–26.

⁴⁰ „Dla uczniów Jezusa wczoraj, dzisiaj i zawsze jedyną władzą jest władza służenia, jedyną mocą jest moc krzyża, zgodnie ze słowami Nauczyciela: «Wiecie, że władcy narodów uciskają je, a wielcy dają im odczuć swą władzę. Nie tak będzie u was. Lecz kto by między wami chciał stać się wielkim, niech będzie waszym sługą. A kto by chciał być pierwszy między wami, niech będzie niewolnikiem waszym» (Mt 20,25–27). *Nie tak będzie u was*: przez te słowa docieramy do samej istoty tajemnicy Kościoła – «nie tak będzie u was» – i otrzymujemy światło potrzebne do zrozumienia posługi hierarchicznej” – Franciszek, *Przemówienie...*, dz. cyt.

Posumowanie

Dokonując podsumowania podjętej problematyki, należy podkreślić wagę oraz konieczność współpracy duchownych i świeckich w budowaniu *Communio Ecclesiae*. Postawą owocnej współpracy jest pogłębione rozumienie misterium Kościoła oraz świadomość udziału w procesie wznoszenia Bożej budowli – Kościoła. Budowanie *Communio Ecclesiae* nie jest celem samym w sobie, ale drogą prowadzącą do celu, jakim jest osiągnięcie przez wiernych zbawienia i wypełnienie się Kościoła w królestwie Bożym na końcu czasów.

Budowanie Eklezji realizuje się na kilku płaszczyznach (liturgiczno-sakramentalnej, administracyjno-gospodarczej, charytatywnej i formacyjnej), co daje różne możliwości współpracy i rodzi potrzebę wielorakiego zaangażowania, w zależności od pełnionych posług oraz posiadanych zdolności i otrzymanych od Ducha Świętego darów charyzmatycznych. Przez wspólne działanie, zgodne z wolą Bożą, zarówno duchowni, jak i świeccy przyczyniają się do wzrostu i piękna Bożej budowli. Gwarancją owocnej współpracy duchownych i świeckich jest przed wszystkim świadomość służenia Bożej sprawie i zaangażowanie się w nią całym sercem. Także przyjęcie i przestrzeganie zasad współpracy, które wynikają z Ewangelii oraz doświadczenia eklezjalnego, staje się pomocne we wspólnym budowaniu *Communio Ecclesiae*. Przedstawione reguły współpracy stanowią praktyczne wskazówki w realizacji tego zadania.

Kościół nie jest korporacją, którą zarządza sprawny menadżer (biskup, proboszcz czy rada parafialna), ale Chrystusową wspólnotą zbawienia. Budowaniu *Communio Ecclesiae* przez osoby duchowne i świeckie powinna towarzyszyć świadomość wspólnej misji – współdziałania w zbawczym dziele Chrystusa oraz przeświadczenie o wielości i różnorodności posług i zadań w Kościele. Cel – jakim jest tworzenie *Communio Ecclesiae* – służy sprawie najwyższej wagi, bo naszemu zbawieniu. Skoro cel jest tak ważny i wspólny, przy współbudowaniu nie ma miejsca na rywalizację, ocenianie czy ludzką kalkulację, kto okaże się lepszy czy bardziej przydatny; jest za to czas na współpracę i współdziałanie, ze świadomością, że Eklezja jest własnością Pana.

Bibliografia

- Bartnik C.S., *Kościół*, Lublin 2009.
Benedykt XVI, *Przemówienie podczas spotkania z duchowieństwem w archikatedrze warszawskiej*, [w:] *Trwajcie mocni w wierze. Przemówienia i homilie Benedykta XVI w Polsce: 25–28 maja 2006*, E. Data, K. Kuźnik (red.), Marki 2006, s. 24–26.

- Bujak J., *Dokument Międzynarodowej Komisji Teologicznej Synodalność w życiu i misji Kościoła*, [w:] *Synodalność. Perspektywa polskokatolicka i rzymskokatolicka*, P. Rabczyński (red.), Pelplin 2020, s. 83–113.
- Codina V., *Kościół wykluczonych. Teologia z perspektywy Nazaretu*, tłum. K.M. Kaproń, Kraków 2018.
- Czaja A., *Podstawowe elementy eklezjologii communio*, „Teologia Praktyczna” 3 (2002), s. 44–58.
- Czaja A., *Traktat o Kościele*, [w:] *Dogmatyka*, t. 2, E. Adamiak, A. Czaja, J. Majewski (red.), Warszawa 2006, s. 289–543.
- Fischer B., *Z papieżem Franciszkiem dla odnowy Kościoła*, tłum. W. Czernatowicz, Częstochowa 2017.
- Franciszek/Bergoglio J.M., *Chciałbym Kościoła ubogiego dla ubogich*, Kraków 2013.
- Franciszek, Konstytucja apostolska *Episcopalis communio* (2018).
- Franciszek, *Przemówienie podczas uroczystości upamiętniającej 50. rocznicę ustanowienia Synodu Biskupów (17 października 2015 roku)*, „L'Osservatore Romano” 11/36 (2015), s. 4–8.
- Franciszek, Scalfari E., *Rozmowy z niewierzącym*, Kraków 2013.
- Gąsecki K., *Prezbiter w kontekście eklezjologii komunijnej*, „Studia Gdańskie” 26 (2010), s. 9–24.
- Gózdź K., *Istota Kościoła według Josepha Ratzingera*, [w:] *Teologia fundamentalna w twórczości Josepha Ratzingera*, K. Kaucha, J. Mastej (red.), Lublin 2017, s. 191–201.
- Gózdź K., *Kościół zbawienia*, Lublin 2010.
- Gózdź K., *Obrazy Kościoła i główne idee eklezjologiczne*, [w:] *Kościół w czasach Jana Pawła II*, M. Rusecki, K. Kaucha, J. Mastej (red.), Lublin 2005, s. 79–97.
- Guzowski K., *Komunijna i dialogiczna struktura osoby. Perspektywa teologiczno-antropologiczna*, [w:] *Kościół i człowiek*, A.A. Napiórkowski (red.), Kraków 2021, s. 73–89.
- Guzowski K., *Prorockie powołanie Kościoła wobec Europy i świata*, „Roczniki Teologiczne” 2 (2003), s. s. 177–191.
- Jagodziński M., *Recepcja soborowego paradygmatu communio w teologii systematycznej*, [w:] *Studia soborowe. Historia i recepcja Vaticanum II*, M. Białkowski (red.), Toruń 2014, s. 661–686.
- Jagodziński M., *Sakramenty w służbie communio. Studium teologiczno-komunikacyjne*, Warszawa 2008.
- Jagodziński M., *Systematic Communio Theology Today*, „Roczniki Teologiczne” 64/7 (2017), s. 77–95.
- Jagodziński M., *Teologia komunijna. Człowiek Ducha Świętego*, [w:] *Kościół i człowiek*, A.A. Napiórkowski (red.), Kraków 2021, s. 90–105.
- Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*.
- Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja *Christifideles laici* o powołaniu i misji świeckich w Kościele i świecie.
- Jan Paweł II, *Przemówienie do młodzieży zgromadzonej na Westerplatte. 12 czerwca 1987*, [w:] *Jan Paweł II do młodzieży (1978–2005). Listy, orędzia, przemówienia, homilie*, M. Dąbrowska (red.), Poznań 2005, s. 410–411.
- Jeziński J., *Synod i synodalność*, [w:] *Synodalność. Perspektywa polskokatolicka i rzymskokatolicka*, P. Rabczyński (red.), Pelplin 2020, s. 29–46.
- Kasper W., *Miłosierdzie. Klucz do chrześcijańskiego życia*, tłum. R. Zajączkowski, Poznań 2016.
- Kaucha K., *Cóż to jest prawda? Argumentacja z prawdy za najwyższą wiarygodnością chrześcijaństwa na kanwie twórczości Josepha Ratzingera*, Lublin 2020.
- Kaucha K., *Miłość za miłość. Wiarygodność chrześcijaństwa według Battisty Mondina*, Lublin 2000.

- Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, Instrukcja o *niektórych kwestiach dotyczących współpracy wiernych świeckich w ministerialnej posłudze kapłanów*.
- Kongregacja Nauki Wiary, List *Iuvenescit Ecclesia*.
- Kopiczko T., *Biblijne owoce Ducha Świętego (Ga 5, 22–23) na drodze do dojrzałej wiary w katechezie*, „*Verbum Vitae*” 37/1 (2020), s. 257–270.
- Krzyszowski Z., *Człowiek drogą Kościoła – Kościół drogą człowieka w nauczaniu Jana Pawła II*, „*Roczniki Teologiczne*” 43/2 (1996), s. 129–143.
- Mastej J., *Eklezjotwórczy wymiar miłości*, „*Roczniki Teologiczne*” 53/9 (2006), s. 107–122.
- Mastej J., *Miłosierdzie w funkcji eklezjotwórczej*, „*Roczniki Teologiczne*” 63/9 (2016), s. 21–42.
- Mastej J., *Papieża Franciszka prakseologiczna wiarygodność Kościoła. Zarys problematyki*, „*Roczniki Teologiczne*” 67/9 (2020), s. 69–84.
- Mastej J., *Pneumatologiczna wiarygodność Kościoła*, „*Verbum Vitae*” 37/1 (2020), s. 227–240.
- Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Synodalność w życiu i misji Kościoła*.
- Nagórny J., *Współczesny człowiek – droga Kościoła. Refleksja nad nauczaniem Jana Pawła II*, „*Roczniki Teologiczne*” 40/3 (1993), s. 95–118.
- Napiórkowski A.A., *Kościół i człowiek: tajemnica, wspólnota, misja*, [w:] *Kościół i człowiek*, A.A. Napiórkowski (red.), Kraków 2021, s. 227–251.
- Napiórkowski A.A., *Kościół wobec wyzwań współczesności*, [w:] *Kościół w czasach Jana Pawła II*, M. Rusecki, K. Kaucha, J. Mastej (red.), Lublin 2005, s. 145–158.
- Neuner P., Zulehner P.M., *Zrozumieć Kościół. Eklezjologia praktyczna*, tłum. A. Kalbarczyk, Poznań 2016.
- Polak M., *Shaping the Spirituality of Communion in Church Communities*, „*Verbum Vitae*” 37/2 (2020), s. 285–296.
- Rabczyński P., *Synodalność według papieża Franciszka*, [w:] *Synodalność. Perspektywa polskokatolicka i rzymskokatolicka*, P. Rabczyński (red.), Pelplin 2020, s. 115–125.
- Ratzinger J., *W rozmowie z czasem*, seria: *Opera omnia* 13/1, Lublin 2017.
- Rusecki M., *Traktat o Kościele*, Lublin 2014.
- Sadłoń W., *Duszpasterskie rady parafialne w Polsce na podstawie badań empirycznych*, „*Teologia Praktyczna*” 14 (2013), s. 73–90.
- Schulz A., *Ruchy świeckich obliczem Kościoła katolickiego w Polsce*, [w:] *Oblicza Kościoła katolickiego w Polsce. 1050. Rocznica Chrztu*, J. Mastej, K. Kaucha, P. Borto (red.), Lublin 2016, s. 219–233.
- Skierkowski M., *Papieża Franciszka pierwsze myśli o Kościele*, [w:] *Kościół Franciszka*, P. Artemiuk (red.), Płock 2014, s. 103–118.
- Szostek A., *Człowiek drogą Kościoła. Główne linie pontyfikatu Jana Pawła II*, „*Ethos*” numer specjalny 2005, s. 45–53.
- Szymik J., *Theologia benedicta*, t. 2, Katowice 2012.

JACENTY MASTEJ (KS. DR HAB. PROF. KUL) – prezbiter diecezji rzeszowskiej. Kierownik Katedry Chrystologii i Eklezjologii Fundamentalnej oraz Sekcji Teologii Fundamentalnej KUL. Wykładowca w Wyższym Seminarium Duchownym w Rzeszowie. Autor 2 monografii, ponad 70 artykułów i rozdziałów w monografiach naukowych oraz ok. 30 haseł leksykonowych i encyklopedycznych.